

RƏHİLƏ HÜMMƏTOVA

ADPU

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

nabiyevpn@gmail.com

Üzeyir Hacıbəli 68

TOVUZUN DİALEKT LEKSIKASINDA ALINMA SÖZLƏR

Xülasə

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində işlənən sözlərin bir qismi dilimizə başqa dillərdən keçmişdir. Bu sözlər müəyyən səbəblərlə bağlı olaraq müxtəlif dillərdən alınmışdır. Ümumiyyətlə, başqa dillərin heç bir təsirinə məruz qalmayan, başqa dillərlə qarşılıqlı münasibətdə olmayan dil təsəvvür etmək mümkün deyil.

Başqa dillərdən alınan sözlər keçdiyi dildə ya öz formasını olduğu kimi saxlayır, ya da onun fonetik sisteminə, qrammatik quruluşuna uyğunlaşır. Alınma sözlərin bəziləri ədəbi dildən çıxıb, yalnız dialektə işlənə bilir. Dialektlərdə işlənən sözlərin böyük əksəriyyəti mənşəcə fars və ərəb dillərinə məxsusdur. Ədəbi dildən çıxan ərəb-fars sözlərinin müəyyən hissəsi qərb qrupu dialekt və şivələrinə daxil olan Tovuz dialektində də üstün mövqeyi ilə seçilir.

Aparılan müşahidələr onu deməyə əsas verir ki, dialekt və şivələrdə işlənən alınma sözlər fonetik-morfoloji cəhətdən olduğu kimi, leksik-semantik xüsusiyyətlərə görə də dəyişikliyə məruz qalır.

Bir məqalə həcminə uyğunlaşdıraraq verdiyimiz nümunələrdə ərəb-fars sözlərinin mənşə dil və qərb qrupunun bir qolu olan Tovuzun dialekt leksikası ilə müqayisədə bir sıra fonetik, leksik dəyişmələrin izlərini gördük

Açar sözlər: dialekt leksikası, dillərin qarşılıqlı əlaqəsi, alınma sözlər, ərəb-fars mənşəli sözlər, alınmaların dialektə izləri

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində işlənən sözlərin bir qismi dilimizə başqa dillərdən keçmişdir. Bu sözlər müəyyən tarixi faktorlar, məkan və zaman münasibətləri ilə əlaqədar olaraq müxtəlif dillərdən alınmışdır. ” Çox çətin təsəvvür etmək olar ki, bir dil, hətta özünün ən qədim vəziyyətində belə, başqa dilin heç bir təsirinə məruz qalmamış olsun”. (P.A.Çernix)

Alınma sözlər qeyd etdiyimiz kimi müxtəlif şərait, tarixi faktorlar və səbəblərlə bağlı olur. Bu baxımdan alınma sözlərin dilimizə keçmə səbəblərini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1) Zəruri və məcburi alınma sözlər (istilalar, işğallar və ictimai-siyasi və mədəni əlaqələr vasitəsilə keçən sözlər) ;

2) Ədəbi və danışiq dili vasitəsilə alınma sözlər;

- 3) Vasitəli və vasitəsiz alınma sözlər;
- 4) Coğrafi şəraitlə bağlı keçən sözlər (ticarət əlaqələri);
- 5) Obyektiv inkişaf qanunları ilə əlaqədar olaraq başqa dillərdən keçən sözlər.

(2. s.216, 218)

Başqa dillərdən alınan sözlər keçdiyi dildə ya öz formasını olduğu kimi saxlayır, ya da onun fonetik sisteminə, qrammatik quruluşuna uyğunlaşır. Onların bir hissəsi dilimizin qanunlarına uyğunlaşmadığına və çətin anlaşıldığına görə dilimizdən çıxmışdır. Söz məhfumla əlaqədar olduğundan bu və ya başqa məhfum köhnəldiyi üçün alınma söz də həmin məhfumla birlikdə köhnəlir və tədricən unudulur.

Alınma sözlərin bəziləri ədəbi dildən çıxıb, yalnız dialektlə işləyə bilər. Dialektlərdə işləyən sözlərin böyük əksəriyyəti mənşəcə fars və ərəb dillərinə məxsusdur. Bu fakt onu göstərir ki, Azərbaycan, fars və ərəb dilləri arasındakı qarşılıqlı əlaqələr çox dərin tarixi köklərə bağlıdır. Bu əlaqələr ictimai, siyasi, iqtisadi və mədəni həyatın bütün sahələrində olduğu kimi, həmin xalqların dillərində öz əksini tapmışdır. Ərəb-fars dillərinə məxsus sözlərin böyük əksəriyyəti ədəbi dildə işlənsə də, bir qismi yalnız dialektlərdə işlənir. Ədəbi dildən çıxan ərəb-fars sözlərinin müəyyən hissəsi qərb qrupu dialekt və şivələrinə daxil olan Tovuz dialektində də üstün mövqeyi ilə seçilir. Tovuz dialektində işləyən ərəb-fars mənşəli sözlər leksik-semantik, eləcə də qrammatik cəhətdən məişətdə işləyən əşyaların adlarını, peşə, sənət, heyvan, quş adlarını, əlamət, keyfiyyət, zaman, iş, hərəkət və proses anlayışlarını və s. bildirən sözlər qrupunu əhatə edir. Aparılan müşahidələr onu deməyə əsas verir ki, dialekt və şivələrdə işləyən alınma sözlər fonetik-morfoloji cəhətdən olduğu kimi, leksik-semantik xüsusiyyətlərə görə də dəyişikliyə məruz qalır. Leksik-semantik cəhətdən aparılan linqvistik tədqiqat göstərir ki, alınma sözlərdə məna dəyişmələri ya mənanın olduğu kimi saxlanması, ya mənanın daralması və ya genişlənməsi, ya da yeni məna kəsb etməsi ilə xarakterizə olunur. Bu cür semantik dəyişmələr bəzən tək, bəzən də çoxmənalı sözlərdə baş verir.

Qərb qrupu dialekt və şivələrinə daxil olan Tovuz dialekt leksikası üzərində aparılan linqvistik müşahidələrdən belə nəticəyə gəlmək mümkündür ki, ərəb-fars mənşəli sözlərin böyük əksəriyyəti mənşə dilindəki mənasını olduğu kimi saxlamış, müəyyən qismində fonetik, semantik dəyişmələr baş vermişdir. Leksik-semantik cəhətdən dəyişikliyə uğramayan ərəb-fars mənşəli sözlərin Tovuz dialektində işlənmə mənzərəsini izləyək:

Adına\adna – 1.cümə axşamı, cümə; Gəlsən, **adna** günü gedəx`. 2.ölən şəxs üçün verilən ehsan - Səlim kişinin **adnasına** gedirəm.

Ard – onun tozu; Unun **ardı** qalır, də:rməyə taxıl aparmaz lazımdı.

Cəhl (ə) – bilməzlik, avamlıq. Dialektlə **cəhl çəkmək**, **cəhl etmək** feillərinin tərkibində işlənir: “ didişmək, dava-dalaş etmək” məzmununu verir. Nə qədər **cəhl etdim**, alammadım.

Cuvar – suçu, su nəzarətçisi:

Cuvar vahidi qərb dialekti üçün çox aktivdir. İstər canlı danışiq dilində, istərsə də şifahi xalq ədəbiyyatının xüsusi qolu olan aşiq poeziyasında (qərb) üstün işləklilik dərəcəsinə malikdir. Məs.: Deyillər, yanıbdı bizim qardalı, **Cuvar** qardaş, sular, sellər necədi? (A.M.Azafli)

Fikrimizcə, qərb zonası üçün aktiv olan **cuvar** dialekt vahidi “carramaq” (suya çəkmək, yaxalamaq, durulamaq), “cürdək” (su qabı), “cuyux//cuvux” (sulu) sözləri ilə eyniköklüdür. Hətta “Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğətində “cü:r” sözü İmişli, Salyan şivələrində də “çay, arx” vahidlərinin ifadə etdiyi leksik məna ilə bağlıdır, çayın alçaq, çökək sahili deməkdir. Həmçinin həmin lüğətdə “cüvər//cüvər eləmək” Xaçmaz şivəsində “arxı təmizləmək” anlayışını bildirir. (1. s.83)

Eləcə də klassik ədəbiyyatda fars mənşəli **cü\\cu** (kiçik arx; ləklərə gedən kiçik su yolu) leksik vahidləri, kökü “cü” (su, çay) sözü ilə bağlı “cürə” (bir qurtum, bir udum, bir içim su) sözləri müşahidə edilir:

Arif içilən **cürəyi**, ey xosrovi-xuban,
Alim dilinə düşdüyü sahibnəzər oldu.

(İ.Nəsimi)

Bu Xətai **cu** kənarında nə baxsın sərvə kim,
Qəddi-dilcuyi onun sərvə-rəvandan yaxşıdır.

(Ş.İ.Xətai)

Yeri gəlmişkən, Salyan, Neftçala (şərq qrupu) şivələrində “ənbərəcu” dialekt vahidi işlənir və “tağları sulamaq üçün su yolu” mənasını verir. Göründüyü kimi, sözün ikinci tərkib hissəsi məhz “kiçik arx, çay” məzmununa malik fars mənşəli “cu” leksik vahididir.

Çargül – dördkünc; Ustuya tafşır, çərçivələri çargül eləsin.

Çar-naçar – 1.istər-istəməz; 2. çarəsiz; Nağayrım, çar-naçar razılaşmalı oldum. Qalmışam çar-naçar, əlimnən də bir şey gəlmir.

Çəm (f) – 1. yol, üsul, qayda; 2. büküş, qırıq; 3. işvə, naz, əzilib-büzülmək.

Dialektə bir sıra mürəkkəb feillərin tərkibində işlənir: 1. çəmini bilmək - yolunu, üsulunu, qaydasını bilmək; səmtini, yönünü tapmaq; 2. çəm-xəm etmək - əzilib-büzülmək; Uşağın çəmini tut, gör nətəri sözünə baxır.

Çin – oraq; Ayə, yeri çini gəti, otu çalax.

Dəstərçin – əl ilə səliqəli, üst-üstə, sahmanlı yığmaq; A:z, paltarrarı dəstərçin yığsan.

Dıvır\\dıbir – ikillik erkək keç; Qurbannığa dıvır saxlamışam.

Dıraz – uzun. **Dıraz** sözü dialektə daha çox milli mənşəli **uzun** sözü ilə qoşa işlənir ki, bu da **uzun** sözünün semantikasını qüvvətləndirmiş olur; Uzundıraz Səmədimi deyirsən? Hə, tanıyıram.

Eyhanəleyhana – bəlkə (modal söz); Eyhana, o vaxta sağ qalmaram.

Əncama (fars) \\ dialektə hancama – qapı petləsi; Qapıyı elə vurur ki, hancamasından çıxır.

Günəvər – gün düşən yer; Əriştiyi günəvərə sər, tez qurusun.

Xon (fars mənşəli xan sözüdür, a – o əvəzlənməsi baş verib; mənası **xon-ça, süfrə, yeməklə dolu məcməyi**): Tərən gözəlləri, qızıl gülləri, Nadan qucağında, **xonunda** gördüm... Həyat şirinsə də ömrün sonunda, Gözüm yox alçağın qönçə **xonunda**. (A.M.Azaflı) Və yaxud: Gələndə xonumun başını ha dağıtmırsan (Yəni niyə tez-tez gəlib-getmirsən?).

Kəmçiy – yarımçıq. Bir az kəmçiyim qalıf, onu da biçim, gəlirəm.

Kirt – tamam. Məs.: Kirt yarısını saxladım.

Qora – dəyməmiş, turş üzüm. Hələ qoradı, onu yeməx` olmaz.

Lam (ərəb) – ərəb əlifbasında “L” hərfinin adı. Dialektə **lam qalmaq** - donub qalmaq, susmaq, söz tapa bilməmək (məcazi mənada). Onun hərəkətini görəndə yerimdə lam qaldım.

Latail (fars) \\\ **latayır\\late:ir** (dialektə) – faydasız, xeyirsiz, boş; Qoyasan late:ir-late:ir danışa.

Lağar\\ dialektə laxar – 1.yöndəmsiz, biçimsiz; 2. yekəqarın, çoxyeyən (məcazi mənada); Laxarın doydusa, heyvanı örüşə apar.

Lığ – 1. palçıq; 2. çox, çoxlu, bol. Yoldan keşməx` olmur, **lığdı**. Yağışdan sonra köbək **lığ** verir.

Miyana – orta; Miyana dolanışıqımız olsa, bəsimizdi.

Nimdaş – işlənmiş, köhnə; Təzə paltar aldığım yadımnan çıxıf, əynimdəkilər də yamanca nimdaşdıyıf.

Peydər (həmişə, daim): Şair, arzum budur, **peydər** yaz-yarat, Əbədi ağı ol bəşəriyyətin (Aşıq Mikayıl Azaflı)

Sağır – yetim; atasız; yazıq. Olar uşaxlıxdan sağır, boynuburux böyüyüflər.

Sədəf – kiçik düymə; Köynəyin qoluna balaca bir sədəf tix`sən.

Sərək – ağıldan kəm, gic, axmaq; Səhərdən-axşama, qoyasan, sərəx`sərəx` danışa.

Sərsəri – boş-bekar, orda-burda gəzən; avara, dərbədar; Sayıl, sinqın, sərsərini saya sal, Saqın, sal, sal sarayından sərəsər (Aşıq Mikayıl Azaflı)

Sıpa – 1.donuz balası; 2. kök. Yeməx`dən sıpiya dönüf.

Şayəd\\şayət – əgər (şərt bağlayıcısı); Şayət, gedəsi olsan, şər qarışmamış qayıdarsan.

Şax –1.ağacın böyük budağı; 2. quru ağac budaqlarından hazırlanaraq, üstünə müxtəlif hədiyyələr qoyulan, şirniyyatlarla bəzədilən və toyda gəlinin sağdışı tərəfindən bəyə baha qiymətə satılan toy atributlarından biri.

Şətəl –1. əngəl, ziyan, maneçilik; 2. şətəli keçmək - ziyanı dəymək, xatası dəymək; Şətəl sənən keşməsə, belə sakit durammazdın.

Şil – şikəst, əlsiz-ayaqsız. Şilsənmi, gözün ayağının altına baxsa.

Şüy – ağacın cavan budağı. Şüydən kəsif basırmaq lazımdı ki, vaxtında calax eliyəx`.

Tünük – nazik, zərif. Paltarın tünükdü, üşüyərsən.

İlham Tahirov İran və eləcə də Hind-Avropa dillərinin çox böyük arealında işlənən bu sözün Hind - Avropa mənşəli olduğunu, dialekt leksikasına İran dillərindən keçməsinə eyni semantik xüsusiyyətə malik olması ilə əsaslandırır. Tədqiqatçı yazır: “Qədim və orta İran dillərində aşağıdakı mənzərəni müşahidə edirik: av.**tanu** -ka “nazik”, qədim fars **tanu-** “nazik”, orta fars **tanuk** “nazik, zərif”, kl. fars **tanuk\\ tu-nik** “nazik, seyrək, dayaz”. Qədim hind dilində **tanu** “nazik, zərif” mənələrindən əlavə “arıq” anlamını da bildirmişdir. Müasir İran dillərinin əksəriyyətində eyni semantik çalarlar müşahidə olunur: fars **tonok** “nazik, zərif, seyrək, dayaz”, tac. **tunuk** “nazik, zərif”, kürd **tünək** “nazik, dayaz” (çay haqqında); seyrək (meşə haqqında)... tat.**tünük** “nazik” və s.” (3.s.66)

Qəhətə çıxmaq, qəhət olmaq – yoxa çıxmaq, qıtlıq. Mənbə dildə (ərəb) “qəht” leksik vahidi 1.quraqlıq; 2.aclıq; 3. məhsulun olmaması; 4. qəhətlik, qıtlıq mənələrini verir. Dialektə həmin mənələrə uyğun işlənmişdir. Həmçinin məcazi mənada da istifadə edilir.

Qut olmaq – qüvvətlənmək, cana gətirmək. Məs.: Yol gedirsən, bir az ye, ürəyinə qut olsun. **Qut** sözü mənbə dildə (ərəb) “yaşamaq üçün yeyilən şey, qida” mənələrindədir. Göründüyü kimi, dialektə də eyni leksik mənaya malikdir.

Vər – cərgə, cərgələrin arası; biçində bir dəfəyə biçilmiş sahə; qazılmış torpaq xətti: Neçə vər biçirsən, axşama biçif qutararsanmı?

Bəzi alınma sözlərin dialektlərdə semantik dəyişikliyə uğrayaraq işlədilməsi də müşahidə edilən dil faktlarından. Belə ki, ərəb-fars dillərinə mənsub olan sözlərin bir qismi öz ilkin mənasını ya müəyyən dərəcədə, ya tamamilə dəyişərək dialekt leksikasında işlənir. Bəzi alınma sözlər isə mənbə dildə bir neçə mənə bildirsə də, dialektə yalnız bir mənə ifadə edir. Tovuz dialektində işlənən bu cür faktlara nəzər salaq:

Barxanə – bir dəst mal, tay

Barxana – yorğan-döşək dəsti (yatacaq əşyaların hamısı nəzərdə tutulur).Savaş yaxşı hava olsa, barxanıyı günə verəx`.

Düdəmə (f) – ikibaşlı, hər iki tərəfi iti olan qılnc

Düdəmə (dialektə) – söyüş; Ə, düdəmə, sən kimə əl qaldırırsan?

Las – 1. ikilaylı qapının laylarından hər biri; 2. eşqbazlıq, dilxoşluq; 3. diş (heyvan haqqında)

Las – çalınb yığılmamış ot; bütün; tamamilə; Bir quzunun kababını las yi:if durur.

Firəngi (fars) – fransız

Firəngi (dialektə) -yağ-pendir bıçağı. Firəngiyi qoymağı unudufsan.

Əsfəl (ərəb) – 1. ən alçaq, ən aşağı; 2. səfil; 3. nanəcib, əclaf

Əsfəl (dialektə) – vacib, *mühüm*, əsas, qabaq, əvvəl və s. Məs.: Hamıdan əsfəl ata,ananın qayğısına qalmaq lazımdır; Ən əsfəl can sağlığıdı.

Cələb (ərəb) – 1.bazara satılmağa gətirilən canlı (kəniz, qul, mal-qara)

Cələv\\f – arıq, sızqa, zəif. Cələf adamı soyux tez tutur.

Xuruş – gurultu-partıltı; hay-küy

Xuruş – yüngülxasiyyət, yerli-yersiz ona-buna sataşan, hər şeyə baş qoşan və s. Də:n, yenə xuruşduğun tutuf.

Şəbeh – qara kəhrəba, aqat, şəvə

Şəbeh – qeyri-adi (həm mənfi, həm müsbət anlamda). Ayə, şəbeh-şəbeh danışma, elə şeymi olar?

Zeh – yay kırışi, qaytan

Zeh – xətt (stəkanda, boşqabda olan qızılı, gümüşü xətlər). Məs.: Çayı stəkanın zehinə qədər süz.

O da məlum oldu ki, bu cür vahidlər müasir dilin aktiv lüğət fondundan çıxsa da, dialekt və şivələrdə öz izlərini saxlamaqdadır. Diaxronik aspektdə aparılan araşdırmalar dil vahidlərinin inkişaf tarixi, dilin lüğət tərkibinin passiv fonduna keçməsinin səbəbləri haqqında daha dolğun məlumatlar verməyə imkan yaradar.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı, 2007
2. A.Qurbanov. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. “Nurlan”, Bakı, 2003.
3. İlham Tahirov. Dialekt leksikasında alınma sözlər (şərq qrupu dialekt və şivələrinin materialları üzrə). Bakı, “Nurlan”, 2004
4. Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında işlənən ərəb-fars sözləri lüğəti. I, II cild. “Şərq – Qərb”, Bakı, 2005

P.Гумматова

Говорящие слова на павлинском диалекте Резюме

Некоторые слова в современном азербайджанском литературном языке переведены на другие языки. Эти слова приходят из разных языков по определенной причине. В общем, невозможно представить язык, на который не влияют другие языки и который не взаимодействует с другими языками.

Слова из других языков либо сохраняют свою форму на том языке, на котором они находятся, либо адаптируются к их фонетической системе и грамматической структуре. Некоторые из взятых слов вне литературного языка и могут использоваться только на диалекте. Большинство слов, используемых в диалектах, - персидский и арабский. Некоторые арабо-персидские слова из литературного языка также отличаются своим доминирующим положением на диалекте Товуз, который является частью западных групповых диалектов и диалектов. Наблюдения показывают, что диалекты и диалекты часто изменяются с точки зрения лексических и семантических особенностей, как фонетически, так и морфологически.

Я согласен с арабско-персидскими словами в наших изданиях, которые мы адаптировали к тому. В отличие от епархии родного языка и члена западной группы, существует четкий след. Мы увидели траекторию быстрых изменений

Ключевые слова: диалектная лексика, взаимосвязь языков, производные слова, арабо-персидские слова, следы приобретений на местах

R.Hummatova

Speaking words in the tovuz dialect
Summary

Some of the words in modern Azerbaijani literary language have been translated into other languages. These words come from different languages for a specific reason. In general, it is impossible to imagine a language that is not affected by other languages and does not interact with other languages.

Words from other languages either retain their form in the language they are in, or adapt to their phonetic system and grammatical structure. Some of the words taken are out of the literary language and can only be used in the dialect. The majority of words used in dialects are Persian and Arabic. Some of the Arabic-Persian words from the literary language are also distinguished by their dominant position in the Tovuz dialect, which is part of the Western group dialects and dialects. Observations show that dialects and dialects are often altered in terms of lexical and semantic features, both phonetically and morphologically.

I agree with the Arabic-Persian words in our editions that we have adapted to a volume. In contrast to the diocese of a native language and a member of the western group, there is a distinct foo We saw the trajectory of rapid changes

Keywords: dialect vocabulary, interrelation of languages, derived words, Arabic-Persian words, traces of acquisitions in the field

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 20.05.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 01.06.2019

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Mələk Məmmədova tərəfindən çapa
təvsiyə olunmuşdur